

Strijd over de kerkelijke bevoegding van de politiek

De rol van priester-politicus Siegfried Stokman in de Nederlandse katholieke politiek tussen 1945 en 1969*

VINCENT VAN DE GRIEND & MARIJ LEENDERS

Na de Tweede Wereldoorlog voerden Nederlandse intellectuelen, politici en theologen een felle discussie over de functie van religie in het politiek-maatschappelijke domein. De dominante opvatting van religie als een op de kerk betrokken invulling van maatschappelijk handelen, maakte geleidelijk plaats voor een interpretatie van religie als een persoonlijke inspiratiebron voor politiek-maatschappelijke acties.¹ Door te bestuderen hoe politiek-religieuze sleutelfiguren vasthielden of een nieuwe betekenis gaven aan hun religieuze ideeën en praktijken, hebben historici inzicht verkregen in de manieren waarop religie een plaats kreeg in de naoorlogse maatschappij. Zo tonen de historici Paul Werkman en Rolf van der Woude in *Bevlogen theologen* aan dat dominees hun ambt relevant maakten in reactie op de marginalisering van de publieke functie van kerk en geloof. Ze ontwikkelden zich van aan de

kerk gebonden volksoepvoeders tot maatschappelijk geëngageerde actievoerders vanuit een verinnerlijkte christelijke inspiratie.²

Ook binnen de katholieke gemeenschap werd na de oorlog gezocht naar alternatieven om de plaats van de katholieke kerk en het christelijke geloof aan de moderniserende samenleving aan te passen.³ De priester-politicus Siegfried Stokman (1903-1970) was een 'sleutelfiguur' in dat debat over de plaats van religie in de maatschappij.⁴ Als vertrouwensman van aartsbisschop Johannes de Jong werkte Stokman aan de terugkeer van de katholieke organisaties na de oorlog, zoals de Katholieke Volkspartij (KVP), de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) en het Centrum voor Staatkundige Vorming (CSV). Daarnaast zat hij na de bevrijding in het noodparlement. Na de vrije verkiezingen in 1946 nam hij namens de KVP plaats in de Tweede

* Onze dank gaat uit naar het Dr. Schaepmanfonds voor het mogelijk maken van dit onderzoek en naar prof. dr. Marit Monteiro evenals de reviewers voor het geven van waardevol commentaar.

1 Van Dam, Kennedy en Wielenga, 'Inleiding', 19.

2 Werkman en Van der Woude, 'Slotbeschouwing. Rolpatronen van bevlogen theologen', 464.

3 Luykx, *Andere katholieken*, 241; Van Dam, *Staat van verzuiling*, 52; Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 222.

4 Roes (red.), *Katholieke Arbeidersbeweging. Deel I*; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 1, 3-4.

Kamer (tot 1963) en vervolgens in de Senaat (tot 1969).

Historici verschillen echter van mening over de politieke betekenis van Stokmans activiteiten. Zo betoogt de marxistisch georiënteerde historicus Ger Harmsen dat Stokman fungeerde als een politieke spreekbuis van de conservatieve aartsbisschop.⁵ Daartegenover stelt kenner van de katholieke politieke geschiedenis Jac Bosmans, dat Stokman jarenlang de gematigde partijideoloog achter de schermen van de KVP bleef.⁶ Ook in het werk van de KVP-historicus Hans Bornewasser ontbreekt een coherent beeld van Stokmans politieke bedoelingen na de tweede helft van de jaren veertig.⁷ Deze studies naar Stokman hebben zich voornamelijk geconcentreerd op zijn politieke werk in zoverre het de heropbouw betrof van katholieke organisaties direct na de bevrijding. Daardoor is het beschikbare bronnenmateriaal bestudeerd vanuit een beperkt perspectief. Dat heeft ertoe geleid dat historici geen oog hebben gehad voor de manier waarop de naoorlogse marginalisering van de politieke functie van de kerk doorwerkte op Stokmans politieke positie en activiteiten.

In dit artikel wordt Stokmans positie binnen de katholieke-politieke netwerken tussen 1945 en 1969 onderzocht. Daarbij wordt gebruik gemaakt van voorheen onopgemerkt correspondentiemateriaal uit archieven in Nijmegen (Katholiek Documentatiecentrum), Den Haag (Nationaal Archief) en Utrecht (Utrechts Archief en het Provinciaal Archief Min-

Pater Siegfried Stokman in 1956.
[Nijmegen, KDC/KLIB, AFBK-2A9181]

derbroeders). Door Stokmans politieke carrière in de context van veranderende opvattingen over de functie van religie in de politiek te plaatsen, verschijnt Stokman op verschillende momenten niet slechts als deelnemer aan, maar ook als onderwerp van die discussie. Hieronder wordt na een inleidende paragraaf over de verbinding tussen religie en politiek in drie chronologische stappen onderzocht hoe Stokman tussen 1945 en 1969 invulling gaf aan zijn functie als priester-politicus in reactie op de voortschrijdende marginalisering van de katholieke kerk in het politieke domein.

5 Harmsen, 'Stokman, Jacobus Gerardus'.

6 Bosmans, 'Stokman, Jacobus Gerardus (1903-1970)'.

7 Zo stelt Bornewasser dat Stokman een stille kracht bleef binnen de KVP in de jaren zestig, terwijl zijn naam in Band 2 aanzienlijk minder vaak voorkomt dan in Band 1 over de voorgaande periode. Bornewasser, *De Katholieke Volkspartij*, Bd. 2, 262.

Het interbellum: verbinding tussen religie en politiek

Tijdens het interbellum was de katholieke partijvorming gebaseerd op een bewuste koppeling van politiek aan het geloof. Deze verbinding maakte deel uit van de strategie van de katholieke kerk in haar strijd tegen de problemen van industriële samenlevingen in West-Europa aan het einde van de negentiende eeuw, zoals het sociale vraagstuk.⁸ Volgens de kerkleiding in Rome werden de slechte leefomstandigheden van arbeiders veroorzaakt door een verzwakking van christelijke normen en waarden in de moderne samenleving. In de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum* (1891) presenteerde de kerk haar eigen sociale leer als oplossing voor de maatschappelijke problemen. Niet klassenstrijd of verbetering van de welvaart, maar de versterking van het christelijke geloof stond centraal bij die correctie van de moderne samenleving. Daartoe werden moderne middelen gebruikt: politiek-maatschappelijke organisaties moesten de veranderende samenleving doordringen met christelijke beginselen die door de kerkleiding werden voorgeschreven.⁹

In Nederland kreeg deze politieke missie van de katholieke kerk vorm in reactie op specifiek nationale moderniseringstendenzen aan het begin van de twintigste eeuw, zoals de Schoolstrijd en de kiesrechtwestie.¹⁰ Dat leidde tot de oprichting van het Rooms Katholieke Werkliedenverbond (RKWV) en de

Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) in de jaren twintig. Beide organisaties waren gericht op de verwezenlijking van een maatschappelijke ordening op katholiek-christelijke grondslagen waarin verschillende belangengroepen harmonieus met elkaar zouden samenwerken. Omdat die organisaties in principe deel uitmaakten van de moderne samenleving die gecorrigeerd diende te worden, stonden ze onder strikt toezicht van geestelijken.¹¹ Deze geestelijke adviseurs waren priesters die door de bisschoppen werden benoemd om binnen de katholieke organisaties te waken over de praktische uitwerking van de katholieke beginselen zoals die door het kerkelijk leergezag waren vastgesteld.¹²

Illustratief voor deze politiek-maatschappelijke betrokkenheid van de kerk was Stokmans aanstelling bij het RKWV in 1937. Na het behalen van zijn meesterstitel in het kerkrecht met een studie naar de katholieke onderwijsgeschiedenis, volgde Stokman zijn franciscaanse ordegenoot Didymus Beaufort op als directeur van de Ontwikkelingscentrale van de arbeidersbeweging. In die functie had hij de leiding over het vormingswerk binnen de beweging, dat onder andere de versterking van het katholieke geloof onder arbeiders tot doel had. In 1941 ontbond de Duitse bezetter het RKWV en legde Stokman zijn functie neer. Vervolgens bleef hij gedurende de oorlog sociaaleconomisch adviseur van aartsbisschop De Jong.

8 Luykx, *Andere katholieken*, 241.

9 Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, 11.

10 Roes, 'In de kerk geboren', 81.

11 *Ibid.*, 83-86; Luykx, *Andere katholieken*, 272-273.

12 Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, 29-31.

1945-1950: kritiek op de vervlechting van religie en politiek

Direct na de Tweede Wereldoorlog verzetten vernieuwingsgezinde intellectuelen zich tegen de vooroorlogse verbinding tussen politiek en religie. Politici van verschillende ideologische en levensbeschouwelijke achtergronden, zoals Wim Banning (Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, SDAP), Frans Wijfels (RKSP) en Gerard van Walsum (Christelijk-Historische Unie, CHU), vonden elkaar in hun overtuiging dat de vervlechting van politiek en religie aan de vooravond van de oorlog had geleid tot verdeeldheid en besluiteloze politiek.¹³ De bevrijding bood de kans om het politieke landschap geheel anders in te delen en de verdeeldheid langs levensbeschouwelijke scheidslijnen te doorbreken.¹⁴ Aanhangers van die doorbraakgedachte kwamen samen in de Nederlandse Volksbeweging (NVB) en vanaf 1946 in de Partij van de Arbeid (PvdA).

De doorbraakbeweging streefde niet simpelweg naar de volledige verwijdering van levensbeschouwelijke invloeden uit de politiek. Ze erkende religie als een politieke inspiratiebron – ook binnen haar eigen gelederen – maar meende dat dit politieke samenwerking niet mocht hinderen.¹⁵ Vanuit dat per-

spectief bestreden voorstanders van de Doorbraak het alleenrecht van confessionele partijen om het geloof te kunnen vertegenwoordigen. Deze boodschap oefende grote aantrekkingskracht uit op een aantal jonge katholieke intellectuelen, onder wie Jan de Quay, Geert Ruygers en Sjeng Tans, die zich kritisch uitlieten over een eventuele terugkeer van de katholieke beginselpartij en aansluiting vonden bij de NVB.

Binnen katholieke kring werd de traditionele vervlechting tussen kerk en politiek ook ter discussie gesteld door enkele theologen, zoals de dominicaan Karel Pauwels en de augustijn Didacus van Meegeren.¹⁶ Sommigen van hen schreven enige maanden na de bevrijding hun bezwaren aan aartsbisschop De Jong.¹⁷ De politiek behoorde naar hun mening niet tot het werkterrein van de kerk, omdat katholieke politici zelfstandig – dus zonder leiding van geestelijken – in staat waren om de katholieke belangen op de juiste wijze te dienen. Bovendien zou de politieke betrokkenheid van geestelijken de katholieke partij slechts onnodig verdacht maken als een politiek machtsmiddel in handen van de kerk in Rome. Ze adviseerden “een zeer gereserveerd optreden zoal niet onthouding” van de geestelijken in politieke aangelegenheden en dat gold vooral voor Stokman, die zich in opdracht van aartsbisschop De Jong actief bemoeide

13 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 54-55.

14 Beyens, *Overgangspolitiek*, 222; Mellink, ‘Tweedracht maakt macht’, 36-37.

15 Van Dam, *Staat van verzuiling*, 52.

16 Monteiro, *Gods predikers*, 418-419; Manning, ‘Geen doorbraak van oude structuren’, 66.

17 *Archief Aartsbisdom*, 1402: Brief van Dr. D. van Meegeren o.e.s.a., 5 oktober 1945; brief van A. Cleophas, 13 september 1945; brief van J. Reuns s.j., 8 september 1945; brief van onleesbaar, 11 september 1945.

met de heropbouw van katholieke sociaal-politieke organisaties.¹⁸

Het Nederlandse episcopaat nam die kritiek niet over. Het baseerde zich daarbij op een uitspraak van de Bisschoppelijke Adviescommissie, waar Stokman als vertegenwoordiger van De Jong deel van uitmaakte, dat “de beoordeeling of een kwestie al of niet de geloofs- of zedenleer of de belangen der kerk raakt, in laatste instantie bij de kerkelijke overheid ligt en dat ook deze [...] te bepalen heeft of een bemoeienis van de geestelijkheid in een bepaald geval [...] gewenscht is.”¹⁹ De conservatieve aartsbisschop was van mening dat de katholiek-christelijke normen en waarden in de samenleving verder waren verzwakt door de oorlogsjaren en de nieuwe dreiging van het communisme. Het episcopaat besloot daarom dat het ook na de bevrijding in het belang van de kerk bleef om geestelijke adviseurs binnen de maatschappelijke organisaties op de versterking van het katholieke geloof te laten toezien. Dat betekende dat de kerkleiding haar vooroorlogse politieke missie hervatte.²⁰

Door die bisschoppelijke beslissing bleef Stokman niet slechts onderwerp van de discussie over de plaats die religie in het politieke domein behoorde te krijgen, maar werd hij ook een belangrijke

deelnemer aan dat debat in opdracht van aartsbisschop De Jong.²¹ Volgens De Jong was het van belang dat de katholieken ook op politiek terrein eensgezind optraden om de geloofsbedreigingen in de naoorlogse maatschappij te weerstaan. Om dezelfde reden behoorden de christelijke en kerkelijke belangen in het parlement te worden verdedigd. Vanuit dat perspectief gaf De Jong opdracht aan Stokman om een katholieke eenheidspartij op te bouwen en zorgde hij ervoor dat Stokman kandidaat werd gesteld voor zitting in de Kamer.²² Het was onder deze bijzondere omstandigheden, zo schreef Stokman aan vakbondsleider Adrianus de Bruijn en ordegenoot Beaufort, dat hij als geestelijke politiek actief was.²³

In deze positie stond Stokman voor een lastig dilemma. Enerzijds deelde de pater de mening van De Jong dat de door de oorlog verwarde samenleving ontvankelijk was voor het communisme. Hij werd in die angst bevestigd door de communistische machtsgreep in Tsjecho-Slowakije tijdens de Praagse Coup in 1948.²⁴ Volgens Stokman zou een eenheidspartij, zoals die had bestaan voor de Tweede Wereldoorlog, de katholieke normen en waarden het beste beschermen tegen die politieke geloofs-

18 *Archief Aartsbisdom*, 1402: Brief van J. Reuns s.j., 8 september 1945; *Archief Stokman*, 575: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 4 augustus 1945.

19 *Archief Aartsbisdom*, 1402: Brief van F.H.J. Hendriks en Stokman namens de Bisschoppelijke Adviescommissie aan het episcopaat, 27 september 1945.

20 Van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd*, 81; Van Osch, *Kardinaal De Jong*, 189-190; Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 53; Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, 81.

21 *Archief Aartsbisdom*, 1402: Verslag van besprekingen van de Bisschoppelijke Adviescommissie door F. Teulings aan het episcopaat, 25 mei 1945.

22 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 1, 142; *Archief Aartsbisdom*, 1402: Brief H. van Rooy aan J. de Jong, 23 februari 1946.

23 *Archief Stokman*, 62: Brief van Stokman aan De Bruijn, 27 oktober 1945; *Ibid.*, 22: Brief van Stokman aan L.J.C. Beaufort, 19 januari 1948.

24 *Archief Aartsbisdom*, 1402: Brief van Stokman aan De Jong, 22 maart 1948.

bedreigingen. Enkele vooraanstaande katholieke politici steunden stellig deze gedachte, onder wie Frans Teulings en de bovengenoemde De Bruijn.

Anderzijds was Stokman zich ervan bewust dat een terugkeer van de vooroorlogse RKSP kritiek van voorstanders van de Doorbraak zou uitlokken. Stokman was met name bevreesd dat de katholieke achterban het voorbeeld zou volgen van De Quay en de andere prominente katholieken die tot de NVB waren toegetreden. Hij was dan ook bereid om de voormalige RKSP aan te passen om “te voorkomen dat een deel van de Katholieken met het [...] N.V.B.-streven zou meegaan”.²⁵ Om de intellectuelen te interesseren voor de katholieke partij ijverde Stokman voor de vernieuwing van de RKSP tot de Katholieke Volkspartij (KVP).²⁶ Stokman vond gehoor voor dat idee bij de voormalig RKSP-politicus Hans Kolfschoten en later bij Carl Romme, die erin slaagde ook Teulings en De Bruijn mee te krijgen.²⁷

In tegenstelling tot haar voorganger werd de KVP geen beginsel- maar een programmapartij. De praktische politiek zou bepaald worden door de te realiseren programmapunten, die een eigentijdse invulling van de door de kerkleiding vastgestelde geloofsbeginselen behelsden. Het Centrum voor Staatkundige Vorming (CSV, 1945) en het Vormingsinstituut der Katholieke Volkspartij (1950), waarbij Stokman

vanaf de oprichting betrokken was, zouden partijleden opleiden in de vertaling van geloofsbeginselen naar politiek actuele programmapunten. Dat zou programmatische samenwerking met andersdenkenden mogelijk maken, ondanks het voortbestaan van een katholieke politieke partij. Met deze strategische aanpassing wist Stokman de katholieke eenheidspartij en zijn positie als priester-politicus kort na de Tweede Wereldoorlog geaccepteerd te krijgen.²⁸

1951-1955: nieuwe opvattingen, oude netwerken

Onder druk van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen keerde de discussie over de plaats van de kerk in het politieke domein aan het begin van de jaren vijftig terug. De opbouw van de verzorgingsstaat na de oorlog had het aantal overheidstaken en de vraag naar gediplomeerde beroeps politici aanzienlijk doen toenemen.²⁹ Dat zorgde voor een sterke professionalisering van de politiek, die de historicus Henk te Velde omschrijft als “een volstrekt serieus nemen van de politiek van parlement en partij, die niet meer behoefte had aan de bevoogdende ondersteuning door notabelen”.³⁰ Binnen de katholieke sociaal-maatschappelijke organisaties leidde dat tot een groeiende invloed van intellectuelen die het traditionele gezag van priesters in niet-kerkelijke

25 *Archief Stokman*, 216: Brief van Stokman aan Dr. L.G. Kortenhorst, 4 maart 1946.

26 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 1, 135.

27 Bosmans, *Romme*, 451-453.

28 Manning, 'Geen doorbraak van oude structuren', 85.

29 Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 248-249.

30 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 165.

Stokman (links) met zijn "grootsten politieken vriend", KVP-voorman Carl Romme in 1953.
 [Nijmegen, KDC/KLiB, AFBK-2A8031]

functies aantastte.³¹ Ook in de KVP werd de kerkelijke bevoogding van de politiek opnieuw in twijfel getrokken door enkele politici die van mening waren dat zij leidinggevende functies in de politiek zelfstandig konden vervullen.³²

Illustratief voor dat groeiende wantrouwen jegens de kerkelijke bemoeienis met de politiek, was de houding van KVP-politica Marga Klompé. Volgens Klompé diende de praktische politiek van de KVP vanuit het verkiezingsprogramma te worden vormgegeven en niet op basis van verdachtmakingen van andere partijen. Het paste niet bij

een "christelijke levensstijl" om andere politieke partijen op ideologische standpunten te bestrijden, aldus de politica.³³ Vanuit die opvatting van religie keerde zij zich fel tegen de bemoeienis van het episcopaat met de politiek.³⁴ Iedere schijn van kerkelijke inmenging zou bij andere partijen tegenstand oproepen en daarmee de politieke samenwerking in gevaar brengen.

Dat verzet tegen de kerkelijke betrokkenheid bij de politiek zette Stokmans positie onder druk. Ten eerste groeide de kritiek op zijn plaats in het fractiebestuur. Eind 1951 schreef Stokman aan

31 Goddijn, Jacobs en Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*, 66-67; Luykx, 'Erger dan de Reformatie?', 56-57, 74; Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 102.

32 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 56.

33 Mostert, *Marga Klompé*, 188.

34 *Ibid.*, 186.

“zijn grootsten politieken vriend”, fractievoorzitter Romme met de vraag of het mogelijk was om hem bij de volgende verkiezingen een zogenaamde kwaliteitszetel te geven, een gereserveerde plek in de Kamerfractie waarvan de bekleding aan bepaalde voorwaarden verbonden was.³⁵ Zo hoopte Stokman zich als priester niet “tot voorwerp van het politiek ‘bedrijf’ te maken” bij de aanstaande verkiezingen.³⁶ Daarentegen meende Romme, op de hoogte van de bezwaren van partijleden zoals Klompé en hoogleraar en lid van het Dagelijks Bestuur L.G.A. Schlichting,³⁷ dat dit plan de aandacht juist op de priester zou vestigen en de schijn zou wekken dat hij op last van de kerk buiten de politieke discussie gehouden werd. Om verdenkingen van kerkelijke inmenging te voorkomen, werd aan Stokman geen kwaliteitszetel toegekend.³⁸ Daarnaast legde hij enkele maanden later zijn vicevoorzitterschap van de fractie neer om tegemoet te komen aan die fractieleden “die er nog steeds bezwaar tegen hebben, dat een geestelijke vice-voorzitter van de Fractie is”.³⁹

Ten tweede stond Stokmans voorkeur voor een eenheidspartij onder druk door een electoraal verlies dat mede het gevolg was van de nieuwe, programmatische koers.⁴⁰ Bij een gevoelige verkiezingsnederlaag in 1952 verloor de KVP twee zetels en werd even groot als de

PvdA. Volgens Stokman was die nederlaag grotendeels te wijten aan het gebrek aan politieke eensgezindheid onder katholieken. Zo oefenden dissidente katholieken, zoals Charles Welter in de Katholieke Nationale Partij (KNP) aan de rechterzijde en Tans en Joan Willems in de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) van de PvdA aan de linkerzijde, electorale druk uit op de achterban van de KVP. Bovendien had de Katholieke Arbeidersbeweging uit onvrede met de loonpolitiek van de KVP geen positief stemadvies ten behoeve van die partij uitgesproken. Ook het episcopaat had geen stemadvies gegeven.⁴¹ Stokman beschouwde die opstelling als een bedreiging voor de katholieke eenheid: “nog eenmaal zulk een verkiezing en ik vrees erg voor ’t voortbestaan der K.V.P. als eenheidspartij voor alle katholieken”.⁴²

Tegelijkertijd stelde ook het franciscaanse ordebestuur Stokmans politieke functie ter discussie. Het vreesde dat Stokman door zijn politieke werk een te grote onafhankelijkheid ontwikkelde ten opzichte van de orde. Stokman woonde sinds de oorlog niet in een klooster van de orde, maar in de Heilige Hartpastorie van deken Guus Wiegerinck in Oudwijk te Utrecht, op loopafstand van het aartsbisschoppelijk paleis aan de Maliebaan. In 1952 noemde Stokmans overste deze uitzondering op de franciscaanse leefregel een “precair” gevaar

35 *Archief Romme*, 42: Brief van Stokman aan Romme, 27 december 1951.

36 *Ibid.*

37 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 1, 318.

38 *Archief Romme*, 42: Brief van Stokman aan Romme, 28 december 1951; *De Tijd*, 24 maart 1952.

39 *Archief Romme*, 44: Brief van Stokman aan Romme, 11 september 1952.

40 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 1, 246.

41 Van Merriënboer, ‘Politiek rondom het mandement’, 151.

42 *Archief KVP*, 6412: Brief van Stokman aan Romme, 27 juni 1952.

voor de communitydiscipline.⁴³ Ook adviseerde de provinciaal na een auto-ongeluk van Stokman in 1956 om een soberder automodel te kiezen, zodat hij minder “ergernis” zou opwekken bij niet-geestelijken.⁴⁴ Dat geeft aan dat de uitzonderingspositie van Stokman niet overeenstemde met de veranderende opvattingen over de functie van de kerk en de clerus in de maatschappij.⁴⁵

Het episcopaat, onder leiding van de lichamelijk verzwakte aartsbisschop De Jong en de in 1951 aangestelde aartsbisschop-coadjutor Bernardus Alfrink, reageerde op de groeiende kritiek met een hernieuwde oproep tot eenheid in het Bisschoppelijk Mandement van 1954.⁴⁶ In het Mandement werd onder andere het lidmaatschap van de PvdA en andere niet-katholieke organisaties sterk ontraden. Het streven naar de katholieke eenheid op sociaal-politiek terrein werd opnieuw nadrukkelijk onder klerikale leiding gesteld.⁴⁷ Daarmee herhaalden de bisschoppen het belang van geestelijke adviseurs als de representanten van het kerkelijke leergezag binnen de politiek-maatschappelijke organisaties.⁴⁸ Aartsbisschop De Jong gaf dan ook zijn persoonlijke goedkeuring aan Stokmans uitzonderingspositie omwille van het kerkelijke belang van diens politieke werk.⁴⁹

De storm van kritiek in reactie op het Mandement maakte echter duidelijk dat Stokmans politieke positie kritiek dreigde geworden. Stokman, die meeschreef aan het Mandement, beschouwde het bisschoppelijke machtswoord als een geëigend middel om de sluimerende Doorbraak binnen de katholieke gelederen te verhinderen, mits “onnodige scherpte in de formuleringen” werd vermeden.⁵⁰ Daarentegen zagen critici, zoals Klompé, het Mandement als een voorbeeld van ongewenste kerkelijke bevoogding van de politiek die samenwerking met de PvdA in de weg stond.⁵¹ Het feit dat Stokman vanwege zijn nauwe banden met het aartsbisdom een aandeel had in de kerkelijke bemoeienis met de politiek, vergrootte het wantrouwen jegens zijn politieke positie.⁵² Stokmans invloed op het episcopaat nam echter af na de kritiek op het Mandement en het overlijden van aartsbisschop De Jong in 1955. Hij bleef opvolger Alfrink informeren over politieke ontwikkelingen, maar leverde minder vaak concrete bijdragen aan het beleid zoals hij bij diens voorganger had gedaan.⁵³ Stokmans gezag als priester-politicus begon in de eerste helft van de jaren vijftig barsten te vertonen onder de toenemende kritiek op de politieke rol van de kerk.

43 *Archief Stokman*, 575: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 25 november 1952.

44 *Ibid.*: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 13 januari 1957.

45 De Kok, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland*, 488-489.

46 Bosmans, ‘Het eenheidsgesprek’, 54-55.

47 Van Merriënboer, ‘Politiek rondom het mandement’, 161-163.

48 Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, 104-105.

49 *Archief Stokman*, 575: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 13 januari 1957.

50 *Ibid.*, 965: Brieven van Stokman aan Alfrink, 19 februari 1954 en 23 april 1954.

51 Van Merriënboer, ‘Politiek rondom het mandement’, 189.

52 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij, Bd. 1*, 318.

53 *Archief Stokman*, 7: Correspondentie B.J. Alfrink. Het feit dat Stokman slechts drie keer voorkomt in de biografie van Alfrink is illustratief voor Stokmans afnemende invloed aan het aartsbisdom. Van Schaik, *Alfrink: een biografie*, 573.

1959-1969: op zoek naar een nieuwe legitimatie

Met de aankondiging van het Tweede Vaticaans Concilie door paus Johannes XXIII in 1959 werd de discussie over de toekomst van het katholieke geloof, die in de voorgaande jaren door een kleine elite werd gevoerd, door de kerkleiding in Rome erkend en toegankelijk gemaakt voor alle katholieke gelovigen. Tijdens dat concilie (1962-1965) zocht de kerk naar manieren om het katholieke geloof aan de moderne tijd aan te passen. De leiding van de kerk verliet haar traditionele standpunt dat het kerkgezag de enige ware verdediger was van de onveranderlijke christelijke normen en waarden.⁵⁴ De katholieke beginselen waren voor meerdere interpretaties vatbaar. De kerk diende het geloof niet meer van bovenaf op te leggen. Gelovigen kregen meer verantwoordelijkheid om zelf te onderzoeken hoe hun geloof zich naar de praktijk liet vertalen. Dat moest leiden tot een herijking van de verbanden tussen kerk, politiek en maatschappij. Hoe die nieuwe verhoudingen moesten worden ingevuld, werd echter niet vastgelegd.

In Nederland werd deze nieuwe houding van de kerkleiding ten aanzien van politiek-maatschappelijke domeinen uitgedragen door een jonger episcopaat onder leiding van aartsbisschop Alfrink.⁵⁵ De bisschoppen traden vanaf het einde van de jaren vijftig terughou-

dender op ten aanzien van de katholieke politiek-maatschappelijke organisaties. Het was volgens Alfrink zaak dat de organisaties zelf bepaalden hoe hun katholieke identiteit vorm kreeg in hun maatschappelijke handelen.⁵⁶ Dat betekende ook dat de taakopvatting van geestelijke adviseurs, tot dan toe de aangewezen uitvoerders van het bisschoppelijke leergezag in de politiek-maatschappelijke organisaties, haar traditionele fundament verloor.⁵⁷

Als gevolg verviel de kerkelijke steun voor een priester in de politiek, zoals blijkt uit de discussie over Stokmans opvolger in de Tweede Kamer. Vanwege Stokmans verslechterende gezondheid werd er in de aanloop naar de verkiezingen van 1963 uitgekeken naar een priester die Stokman in de Tweede Kamer zou kunnen opvolgen.⁵⁸ Het episcopaat meende dat dit “het geëigende tijdstip” was om “de principiële vraag” te stellen naar de wenselijkheid van een priester in het parlement.⁵⁹ Alfrink liet doorschemeren aan de noodzaak van een priester-politicus te twijfelen. Hij begreep de behoefte van het partijbestuur om in bepaalde politieke dossiers het advies van een kerkrechtgeleerde te horen. Die adviserende functie was volgens de aartsbisschop ook mogelijk zonder Kamerzetel, zodat iedere schijn van kerkelijke bevoogding van de politiek voorkomen werd.

Binnen de KVP kon Stokman echter op steun rekenen van oudgedienden zoals partijsecretaris Leo Albering en

54 Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 123-124.

55 *Ibid.*, 146-149.

56 *Ibid.*, 144-146.

57 Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters*, 110.

58 *Archief Stokman*, 453: Brief van Stokman aan J. Aarden, 25 mei 1957.

59 *Ibid.*, 7: Brief van Alfrink aan het KVP-bestuur, 20 februari 1959.

Jan Andriessen, maar ook van de meer progressief ingestelde Harry van Doorn, die vasthielden aan het belang van een priester in de partij.⁶⁰ In een brief aan het episcopaat benadrukte Albering, die Stokman al jarenlang kende, het belang van theologisch advies van een priester in de fractie.⁶¹ “Telkens weer,” schreef hij, “komen er gevallen voor, waarin deze deskundigheid niet ontbeerd kan worden. Zij is voor een goede vervulling van het werk der fractie over het gehele terrein der politiek ten minste even onmisbaar als verschillende andere deskundigheden.”⁶² De priester diende geen bestuurlijke functies te bekleden binnen het partijapparaat, maar moest wel plaats nemen in het parlement om goed geïnformeerd te zijn in complexe politieke dossiers.

In lijn met de argumentatie van Albering, presenteerde ook Stokman zijn ‘priesterlijke deskundigheid’ als een onmisbare toevoeging aan de KVP-fractie in de Tweede Kamer. In brieven aan de aartsbisschop en het franciscaanse ordebestuur erkende hij dat met het loslaten van het leergezag door de kerkleiding de oorspronkelijke legitimiteit van zijn politieke activiteit als priester was wegge gevallen.⁶³ Volgens Stokman passeerden er in de Kamer echter regelmatig politieke kwesties die onvermijdelijk aan de kerkelijke sfeer raakten en daarom kerkrechtelijk advies van een geestelijke in de fractie noodzakelijk maakten. Daarbij wees hij bijvoorbeeld

op zijn optreden “in de Kamer en nog méér achter de schermen” voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs en de kerkenbouw.⁶⁴ Daarnaast diende een volkspartij zoals de KVP ook de belangen te vertegenwoordigen van “alles wat priester of religieus is”. Een priester was volgens Stokman beter in staat om contact te onderhouden met die groepen dan een niet-geestelijke. Op deze manier positioneerde Stokman zich binnen de partij niet langer als een representant van de kerkleiding, maar als “een om zijn eigen deskundigheid gekozen volkvertegenwoordiger”, zoals een medebroeder Stokman welwillend parafraseerde in een gedenkttekst na diens overlijden.⁶⁵

Dat er binnen de KVP behoefte bestond aan expertise op het terrein van de verhouding tussen kerk en staat, bleek al vlug uit de interne discussies die werden aangewakkerd door de nieuwe opstelling van de kerkleiding en electorale neergang.⁶⁶ In 1963 startte een structuurcommissie een onderzoek naar de vraag wat nog precies ‘katholiek’ was aan de partij. In het eindrapport in 1966 beschreef de commissie het geloof als een verzameling van “fundamentele inzichten [...] ook al kan daaraan op verschillende wijzen worden voldaan in verband en in samenhang met de zich steeds ontwikkelende werkelijkheid.”⁶⁷ Van ‘kerkgebondenheid’ kon geen sprake meer zijn: de kerkelijke geloofsleer kon dienen als inspiratiebron, maar niet een op een worden toegepast

60 *Archief Minderbroeders*: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 23 oktober 1961.

61 Simons en Winkeler, *Verraad der clercken*, 137.

62 *Archief Stokman*, 7: Brief van Albering aan Alfrink, 4 maart 1959.

63 *Ibid.*: Brief van Stokman aan het episcopaat, 17 oktober 1962.

64 *Ibid.*; *Archief Minderbroeders*: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 23 oktober 1961.

65 Gasman, ‘Siegried Stokman’, 191.

66 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 2, 7-8.

67 ‘Grondslag en karakter van de KVP’, 4.

als leidraad voor het handelen in het wereldlijke domein van de politiek.⁶⁸ In aanloop naar de partijraad van 1967 bleek er echter verschil van mening te bestaan over de precieze betekenis van de heroriëntatie voor de toekomstige partijkoers. Zo werden onder leiding van bijvoorbeeld Piet Aalberse oriënterende gesprekken gevoerd met de CHU en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) over een toekomstige christendemocratische samenwerking, terwijl enkele katholieke 'radicalen' zoals Pieter Bogaers en Jacques Aarden zich in een openbaar adres uitspraken voor een meer progressieve partijkoers.⁶⁹

Door zich te presenteren als expert op het gebied van de verhouding tussen kerk en staat, kon Stokman zijn plaats binnen de partij behouden en deelnemen aan de discussies. In 1963, kort nadat de KVP-kiescommissie geen geestelijke verkiesbaar stelde voor de Tweede Kamerfractie, werd Stokman onder aanmoediging van de nieuwe fractievoorzitter Wim de Kort gekozen tot lid van de Eerste Kamerfractie.⁷⁰ Als kerkrechtgeleerde priester en "altijd geïnteresseerd voor de problemen van de verhouding tussen kerk en wereld" schreef Stokman mee aan het eerder genoemde structuurrapport.⁷¹ Hij benadrukte dat de katholieke beginselen niet konden worden gezien als onverander-

lijke waarheden met kant-en-klare politieke toepassing.⁷² Zij dienden telkens te worden vertaald naar concrete programmapunten, waarmee Stokman zijn visie herhaalde die aan de oprichting van de KVP ten grondslag had gelegen.⁷³ Als theoloog achtte hij zichzelf bij uitstek geschikt om zich te mengen in de discussies over de politieke uitwerking van de "waarde, die blijvend is".⁷⁴

Vanuit deze overtuiging bemoeide Stokman zich, ondanks zijn verslechterende gezondheid, ook publiekelijk met de debatten over de toekomst van de KVP. In het najaar van 1967 sprak hij zich uit tegen het plan van Aalberse voor een fusie van de KVP, CHU en ARP. Het eigen karakter van de KVP zou duidelijker naar voren komen in samenwerking met progressieve partijen zoals de PvdA, meende Stokman: "Het erbij halen van niet-christelijke partijen levert juist het motief voor de kiezer om nog KVP te stemmen. Dat valt bij een samengaan met ARP en CHU weg."⁷⁵ Die opvatting sloot aan bij het streven van de groep Bogaers, reden waarom Stokman in augustus 1967 het adres voor een meer vooruitstrevende KVP ondertekende. Hij betreunde echter dat deze 'radicalen' korte tijd later opriepen tot een stembusakkoord met de PvdA en dreigden een eigen partij te vormen (de Politieke

68 Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 153.

69 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 2, 234-248.

70 *Archief Minderbroeders*: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 21 december 1962. Het is onduidelijk of de kiescommissie daartoe besloot vanwege principiële bezwaren of door het ontbreken van een priester die een geschikte opvolger van Stokman in de Tweede Kamerfractie zou zijn.

71 Janssen, 'Christen-radicaal', 272.

72 Ibid.

73 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, Bd. 2, 31-33; Stokman, 'Tijd is nog niet rijp voor beslissing KVP', *De Volkskrant*, 1 december 1967.

74 *Archief Minderbroeders*: Brief van Stokman aan pater provinciaal, 21 december 1966.

75 Planken, 'KVP-rapport wijst fusie met ARP en CHU af', *De Volkskrant*, 20 oktober 1967.

Partij Radikalen, 1968).⁷⁶ De ideeën over partijvernieuwing van zowel Aalberse als Bogaers gingen Stokman te ver, omdat er in beide gevallen uiteindelijk geen KVP meer zou overblijven.⁷⁷

Daartegenover pleitte Stokman net als in 1945 voor geleidelijke vernieuwing met behoud van de eigen partij. Hij erkende weliswaar het bestaan van meningsverschillen over de manier waarop het christelijke geloof politiek moest worden uitgewerkt, maar dat mocht het gemeenschappelijke doel van christenen in de politiek – de werkelijking van christelijke belangen in de samenleving – volgens hem niet verhullen. Stokman wees op de noodzaak van regeringsmacht om die belangen daadwerkelijk te kunnen realiseren. Het behoud van politieke invloed vroeg enerzijds om samenwerking van christenen binnen een partij, aldus Stokman, die meende dat partijversplintering en machtsverlies hand in hand gingen. Daarmee nam hij stelling tegen de afsplitsing van de radicalen. Anderzijds was de KVP – zelfs bij een fusie met de ARP en CHU – voor een politieke meerderheid aangewezen op samenwerking met andere partijen, met name de PvdA. Stokman wees een fusie dan ook af, omdat hij vreesde dat het behoudende karakter van een confessionele concentratie de PvdA van een mogelijke coalitie zou afschrikken en zo iedere christelijk-politieke invloed buitenspel zou zetten.

Stokman beschouwde een brede en gematigd vooruitstrevende KVP, al dan niet onder een andere naam, als de beste oplossing.⁷⁸

Teneinde dat gedaan te krijgen, gaf Stokman aan bereid te zijn in het partijconflict te bemiddelen. Daarnaast riep hij de partij op niet direct te kiezen voor een progressieve of confessionele koers om zwevende kiezers en mogelijke coalitiekandidaten niet af te schrikken.⁷⁹ Deze pragmatische benadering van politiek sloot echter niet langer aan bij de maatschappelijke roep om polarisatie en idealisme, de nieuwe politieke kernwaarden die sinds de bevrijding waren opgekomen en in de jaren zeventig dominant werden.⁸⁰ In reactie op Stokmans ‘verzoenende’ en berekenende houding verzuchtte een lezer van *de Volkskrant* dan ook: “Mensen die het nu nog niet weten behoren tot de gelukkig steeds kleiner wordende groep katholieken die voor zich laten denken. Zij zijn dacht ik meer geneigd naar de geestelijkheid te luisteren dan naar radicale politici [...] De mogelijkheid om tot een progressief regeringsprogramma te komen is dacht ik belangrijker dan het in stand houden van de KVP.”⁸¹

76 Onbekend, ‘Pater Stokman over conflict’, *De Tijd: Dagblad voor Nederland*, 11 januari 1968.

77 Janssen, ‘Christen-radicaal’, 274.

78 Planken, ‘KVP-rapport wijst fusie met ARP en CHU af’, *De Volkskrant*, 20 oktober 1967; Onbekend, ‘Pater Stokman over conflict’, *De Tijd: Dagblad voor Nederland*, 11 januari 1968.

79 Stokman, ‘De tijd is nog niet rijp voor beslissing KVP’, *De Volkskrant*, 1 december 1967.

80 Mellink, ‘Tweedracht maakt macht’, 34; De Jong, *Van wie is de burger?*, 300-306.

81 Fuite, ‘Invloed Stokman’, *De Volkskrant*, 9 december 1967, 11.

Conclusie

Na de Tweede Wereldoorlog maakte de institutionele opvatting van religie als een door de kerk voorgeschreven maatschappelijk handelen, geleidelijk plaats voor een verinnerlijkte interpretatie van religie, waarvan mensen en organisaties zelf bepaalden op welke manier het hun politiek-maatschappelijke activiteiten inspireerde. Terwijl de historici Werkman en Van der Woude hebben aangetoond dat maatschappelijk geëngageerde predikanten hun ambt van nieuwe betekenis voorzagen in reactie op die marginalisering van de functie van de kerk in het politieke domein, bestaan er nauwelijks studies naar de rol van priesters in de naoorlogse politiek. In dit artikel is daarom onderzocht hoe de katholieke priester-politicus Siegfried Stokman (1903-1970) tussen 1945 en 1969 invulling gaf aan zijn functie te midden van de veranderende opvattingen over de rol van kerk en geloof in het politieke domein.

Vanaf halverwege de jaren vijftig presenteerde Stokman zijn politieke betrokkenheid binnen de KVP, die hij aanvankelijk opvatte als een wens van het episcopaat, als het resultaat van zijn voor de partij onmisbare theologische expertise. Zo wist Stokman zich aan te passen aan de *formele* scheiding van kerk en staat. Toch is er geen sprake van een 'evolutie' in Stokmans denken, zoals Harmsen meent. De scheiding tussen kerk en staat veranderde *inhoudelijk* niets aan Stokmans politieke betrokkenheid: het handhaven van christelijke invloed op de beleidsvorming bleef hij

beschouwen als het belangrijkste doel van katholieke volksvertegenwoordigers. Voor het behoud van die invloed stuurde hij in discussies rond 1945, 1954 en 1967 voortdurend aan op geleidelijke verandering met instandhouding van de KVP, eensgezindheid onder katholieken en een berekenende samenwerking met de PvdA. In het Nederlandse politieke landschap aan het begin van de jaren zeventig verloor deze pragmatische benadering van politiek echter terrein aan polarisatie en transparantie als dominante politieke waarden. Om gezondheidsredenen had Stokman zijn politieke functies toen al neergelegd. Hij overleed in 1970.

Tussen 1971 en 1993 nam een nieuwe generatie priesters-politici bestaande uit Jan Heijmans (KVP), de augustijn Marinus Agterberg (PPR), de benedictijn Michel van Winkel (PPR), de dominicaan David van Ooijen (PvdA) en Jos Schreurs (CDA), plaats in de Eerste en Tweede Kamer.⁸² Dit onderzoek heeft aangetoond dat een verdere bestudering van deze priesters-politici zich niet zou moeten toespitsen op de vraag of er sprake was van een formele opdracht of relatie met de kerkleiding, maar op de vraag hoe zij zelf invulling gaven aan hun dubbelrol. Op die manier is het mogelijk om na te gaan hoe priesters-politici zich positioneerden in het nieuwe politieke krachtenveld dat aan het begin van de jaren zeventig ontstond.

82 Van den Heuvel, *Utrique Fidelis*, 1-2.

Bibliografie

Archieven

- Den Haag, Nationaal Archief
2.21.144 *Archief mr. dr. C.P.M. Romme*
Inv.nrs. 31-44: Correspondentie.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek Historische Kranten (online www.delpher.nl/nl/kranten/)
De Tijd: Dagblad voor Nederland, 24 maart 1952, 11 januari 1968.
De Volkskrant, 20 oktober 1967, 1 december 1967, 9 december 1967.
- Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum
57 *Archief J.G. Stokman*
Inv.nrs. 7: Correspondentie met B.J. Alfrink; 22: Correspondentie met L.J.C. Beaufort; 62: Correspondentie met A.C. de Bruijn; 216: Correspondentie met L.G. Kortenhorst; 453: Correspondentie met het Centrum voor Staatkundige Vorming (CSV); 575: Correspondentie met Provinciaal van de Minderbroeders te Weert; 965: Stukken betreffende het Bisschoppelijk Mandement.
- Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum
266 *Archief KVP*
Inv.nr. 6412: Brief van Siegfried Stokman aan Carl Romme over het KVP-beleid na de verkiezingen van 1952.
- Utrecht, Utrechts Archief
449 *Archief Aartsbisdom Utrecht*
Inv.nrs. 1401-1403: Stukken betreffende de politiek, 1901-1969.
- Utrecht, Provinciaal Archief Minderbroeders
Archief Stokman Siegfried
Doos 123.

Internetbronnen

- Jac Bosmans, 'Stokman, Jacobus Gerardus (1903-1970)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* ([www](http://www.12-11-2013), 12-11-2013) <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn18802000/lemmata/bwn2/stokman>> (19-10-2015).
- Ger Harmsen, 'Stokman, Jacobus Gerardus', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)* ([www](http://www.01-01-2000), 01-01-2000) <<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/stokman>> (4-1-2016).

Literatuur

- Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*. Deventer, 1978.
- Joop van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp, 1983.
- Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, 2004.
- Hans Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 1: Herkomst en groei (tot 1963)*. Nijmegen, 1995.
- Hans Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 2: Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*. Nijmegen, 2000.
- Hans Bornewasser, 'De KVP in worsteling met de moderniteit', in: Theo Clemens, Paul Klep en Lodewijk Winkeler (red.), *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)* (Nijmegen, 2005), 342-370.
- Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953-2003*. Amsterdam, 2012.
- Jac Bosmans, 'Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en KNP, 1952-1956'. *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*, (1982), 46-99.

- Jac Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946*. Utrecht, 1991.
- Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Amsterdam, 2011.
- Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga, 'Inleiding,' in: Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014), 11-30.
- W. Gasman o.f.m., 'Siegfried Stokman: een onbekende bekende.' *Variant: tijdschrift van de Nederlandse Minderbroeders*, 4 (1970), 190-192.
- Walter Goddijn, Jan Jacobs en Gérard van Tillo, *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland: 1946-2000*. Baarn, 1999.
- 'Grondslag en karakter van de KVP. Rapport van de structuurcommissie van de KVP'. Den Haag, 1966.
- Hans van den Heuvel, *Utrique Fidelis. Aan beiden trouw. Een casestudy met betrekking tot de scheiding van Kerk en Staat: Zeven priester-politici in de Nederlandse Staten-Generaal van 1946 tot 1993*. Ongepubliceerde masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2012.
- B. Janssen, 'Christen-radicaal mag. dr. S. Stokman'. *Variant: tijdschrift van de Nederlandse Minderbroeders*, 1 (1967), 272-275.
- Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985*. Enschede, 2014.
- Jan de Kok o.f.m., *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie*. Hilversum, 2007.
- Paul Luykx, 'Erger dan de Reformatie? Katholieken in de jaren vijftig,' in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997), 67-88.
- Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*. Nijmegen, 2000.
- Ad Manning, 'Geen doorbraak van oude structuren,' in: L.W.G. Scholten e.a., *De Confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht, 1968), 61-87.
- Bram Mellink, 'Tweedracht maakt macht: de PvdA, en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)'. *BMGN. The Low Countries Historical Review*, 126 (2011) 2, 30-53.
- Johan van Merriënboer, 'Politiek rondom het mandement van 1954,' in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het Kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag, 2001), 147-196.
- Marit Monteiro, *Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)*. Hilversum, 2008.
- Gerard Mostert, *Marga Klompé (1912-1986). Een biografie*. Amsterdam, 2011.
- Henk van Osch, *Kardinaal De Jong. Heldhaftig en behoudend*. Amsterdam, 2016.
- Jan Roes (red.), *Katholieke Arbeidersbeweging. Deel I: Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945*. Baarn, 1985.
- Jan Roes, 'In de kerk geboren. Het Nederlands katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving'. *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum*, (1994), 61-102.
- Ton van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal De Jong 1885-1955*. Baarn, 1996.
- Ton van Schaik, *Alfrink: een biografie*. Amsterdam, 1997.
- Ed Simons en Lodewijk Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945*. Baarn, 1987.
- Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Amsterdam, 2002.

Gerard Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters. Het einde van een relatie. Theologische vooronderstellingen en pastorale bedoelingen met betrekking tot de katholieke arbeidersbeweging in Nederland (1889-1979)*. Nijmegen, 1984.

Paul Werkman en Rolf van der Woude, 'Slotbeschouwing. Rolpatronen van bevlogen theologen', in: Paul Werkman en Rolf van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum, 2012), 449-474.

Summary

The Dutch priest-politician Siegfried Stokman (1903-1970) was a prominent figure in the debates on the place of church and religion within society after the Second World War. However, historians have ignored the ways in which shifting conceptions of the public role of religion have pressurized Stokman's political position. This article examines Stokman's effort to give new meaning to his position within changing Catholic political networks between 1945 and 1969, using a hitherto neglected body of letters available in Nijmegen (KDC), The Hague (National Archives) and Utrecht (The Utrecht Archives and The Franciscan Archives). It is argued that Stokman maintained his function as priest-politician due to his pragmatic style of politics. In this way, the study adds insights to recent research on the interaction between politico-religious leaders and shifting conceptions of the role of church and religion within Dutch post-war society.

Personalia

Vincent van de Griend (1993) is afgestudeerd in de geschiedenis en de geschiedfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Tijdens zijn studie werkte hij als onderzoeks-assistent bij religiegeschiedenis aan het onderzoeksproject 'Siegfried Stokman en zijn rol in het katholiek-politieke netwerk' (Monteiro/Leenders), gefinancierd door het Dr. Schaepmanfonds. Zijn afstudeeronderzoek over de perceptie van politieke representatie door het volk in burgerbrieven aan de PvdA-top tussen 1966 en 1971 zal deels verschijnen als bijdrage in een bundel over politieke representatie. Daarnaast werkt hij aan de afronding van zijn master geschiedfilosofie.

E-mailadres: v1.vandegriend@let.ru.nl

Marij Leenders (1957) promoveerde in 1993 in Utrecht op het Nederlandse asiel- en vluchtelingenbeleid 1815-1938 in relatie tot het proces van staats- en natievorming. Zij specialiseerde zich op het terrein van mensenrechten, natievorming/nationalisme, religiegeschiedenis en politieke beeldcultuur. Over dat laatste onderwerp publiceerde zij in 2014 samen met Berlijnse collega Andreas Biefang, de monografie: *Erich Salomon & het ideale parlement. Fotograaf in Berlijn en Den Haag, 1928-1940*. Zij is sinds 2008 werkzaam als docent bij politieke geschiedenis en sinds 2016 als onderzoeker bij religiegeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

E-mailadres: m.leenders@let.ru.nl